

 **UNIVERSITY OF NICOSIA**  
**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΛΕΥΚΩΣΙΑΣ**

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ  
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ

**Ο ρόλος των επιστημόνων  
στην εποχή της κρίσης**



*Το σεμινάριο διοργανώνεται στο πλαίσιο του  
13<sup>ου</sup> Διεθνούς Μεταπτυχιακού στις Επιστήμες Αγωγής  
σε συνεργασία με την Έδρα UNESCO  
του Πανεπιστημίου Λευκωσίας*

 

United Nations  
Educational, Scientific and  
Cultural Organization

UNESCO Centre for  
Educational Research  
and International Dialogue  
for a Culture of Peace  
University of Nicosia

Αθήνα  
28 Φεβρουαρίου 2015

**ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ**

**ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΟΤΗΤΑΣ,  
ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ.  
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

**Κρίση μόνιμη και κρίσεις συγκυριακές**

1. Η διευκρίνιση ορισμένων πολιτικού περιεχομένου εννοιών γίνεται υπό το κράτος κρίσης. Και η κρίση νοείται ως κατάσταση μόνιμη αλλά και ως κατάσταση συγκυριακή. Μόνιμη κατάσταση κρίσης έχουμε κατά το μέτρο που ο άνθρωπος per se, ο άνθρωπος ως άνθρωπος, διέρχεται μόνιμη κρίση. Η ανθρώπινη κατάσταση είναι εξ ορισμού μια κρίσιμη κατάσταση. Αυτό ισχύει, επειδή ο άνθρωπος ταλαντώνεται ανάμεσα σε αντίρροπες τάσεις, επιδιώξεις και επιλογές που τον περιάγουν σε συνεχή οντολογική, ηθική και υπαρξιακή ένταση, στην οποία πολύ συχνά υποβόσκει το στοιχείο της τραγικότητας. Επιπλέον, κατά τη διαδρομή του ιστορικού χρόνου έρχονται κάθε φορά να προστεθούν στη μόνιμη αυτή κρίση οι εκάστοτε συγκυριακές κρίσεις, όπως η οικονομική κρίση, από την οποία ταλαιπωρούνται --άλλος περισσότερο και άλλος λιγότερο-- οι σύγχρονοι λαοί και η οποία δρομολογεί πολλαπλές πολιτικοκοινωνικές αναταράξεις.

2. Η εικόνα της κρισιμότητας συμπληρώνεται αν ληφθεί υπόψη ότι από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα και μετά οι κοινωνίες και οι λαοί έχουν περάσει πλέον στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Πρόκειται για μετατροπή της γης σε πλανητικό χωριό, κάτι το οποίο:

- 2.1. Θέτει σε αμφισβήτηση τα κυριαρχικά δικαιώματα των επιμέρους κρατών.
  - 2.2. Συνθλίβει κυριολεκτικά τις ασθενέστερες οικονομίες, υποβαθμίζοντας δραματικά τις συνθήκες διαβίωσης των λαών.
  - 2.3. Διαβρώνει εδραιωμένες ιδέες και μορφές συλλογικότητας όπως το έθνος και η πατρίδα και
  - 2.4. Οδηγεί τα άτομα σε προϊούσα πολιτική αλλοτρίωση εξανεμίζοντας τον έτσι και αλλιώς συρρικνωμένο πολιτικό αυτοκαθορισμό τους επ' ωφελεία πανίσχυρων οικονομικοπολιτικών κέντρων υπερεθνικού χαρακτήρα<sup>1</sup>.
3. Με αυτά τα δεδομένα, οι έννοιες της δημοκρατίας, της πολιτειότητας και της πατρίδας, στις οποίες για λόγους πληρότητας επιβάλλεται να προστεθεί η έννοια του έθνους, θα ήταν σκόπιμο να αναλυθούν για να ξαναβρούν το αληθινό περιεχόμενό τους, αλλά και να στερεωθούν στη συνείδηση των νέων ανθρώπων μέσω της εκπαίδευσης.

### Ανθρωποκεντρισμός και αντικειμενικότητα

4. Και μόνο στο άκουσμα της λέξης **δημοκρατία** ενεργοποιούνται στη συνείδησή μας θετικοί συνειρμοί και ανακαλούνται στη μνήμη μας ιδεώδη, αρετές και αξίες, όπως η ελευθερία, η ισότητα, η δικαιοσύνη, ο διάλογος, η διαφάνεια, η ανοχή, η αλληλεγγύη, ο ανθρωπισμός και η κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία ασκούν ακατανίκητη έλξη σε κοινωνίες και λαούς. Η δημοκρατία, γενικά, θεωρείται ως το τελειότερο πολίτευμα. Ακόμη και από ένα ευφυολόγημα χωρίς ίχνος αυταπάτης ή διάθεσης για εξωραϊσμό, το οποίο πιστώνεται στον Ουίνστον Τσόρτσιλ, η δημοκρατία χαρακτηρίζεται ως «το χειρότερο πολίτευμα με εξαίρεση όλα τα άλλα που έχουν δοκιμαστεί», δηλαδή ως το συγκριτικά λιγότερο κακό πολίτευμα.

5. Τελικά, σε τι συνίσταται το βασικό πλεονέκτημά της δημοκρατίας;. Στο ότι θεμελιώνεται στην κατάφαση του ανθρώπου, στην αισιόδοξη αφετηριακή παραδοχή ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ηθικά χρηστός και πνευματικά ώριμος. Σύμφωνα με τον Πρωταγόρα, το μεγάλο θεωρητικό του πολιτικού φαινομένου, το οποίο στην ουσία ταυτίζει με την αθηναϊκή δημοκρατία στην εξιδανικευμένη εκδοχή της<sup>2</sup>, ο άνθρωπος είναι προικισμένος με «*την έντεχνον σοφίαν σὺν πυρί*»<sup>3</sup> -- με τη λογική που διοχετεύεται σε κατασκευαστικές δραστηριότητες. Η ιδιότητα του ανθρώπου ως έλλογου όντος συμπληρώνεται μάλιστα με την «*αἰδῶ*» και την «*δίκη*»<sup>4</sup>, δηλαδή με τα έμφυτα ηθικά ανασταλτικά όπως προκύπτουν από τον κώδικα δεοντολογίας του κοι-

---

<sup>1</sup> Βλ. σχετικά, Κυριάκου Κατσιμάνη, *Ο φιλόσοφος στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, in «Φιλοσοφίας Αγώνισμα, Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητού Κωνσταντίνου Βουδούρη», Αθήνα, 2004, σσ. 217-230.

<sup>2</sup> Βλ. Ι. Πανέρη, *Ο Πρωταγόρας ως θεωρητικός θεμελιωτής της δημοκρατίας*, «Φιλολόγος», 26/1981, σελ. 484.

<sup>3</sup> Πλάτ. *Πρωτ.*, 321 d

<sup>4</sup> *Οπ. παρ.*, 322 c.

νωνικού περιβάλλοντος, και με την επίσης έμφυτη περί δικαίου αντίληψη<sup>5</sup>. Σε αυτή την προφανώς ανθρωποκεντρική προοπτική ο ρόλος του ανθρώπου σε ό,τι αφορά τα νοήματα και τις αξίες είναι σαφώς «ιδρυτικός». Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος αναγνωρίζεται ως «πάντων χρημάτων μέτρον»<sup>6</sup>, αλλά ο υποκειμενισμός αντιμετωπίζεται χάρη στην αντικειμενικότητα που επιτυγχάνεται με την καθολική συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων. Οπότε, σε τελευταία ανάλυση, «πάντων χρημάτων μέτρον» είναι «το σύνολο, το σώμα των συνειδητών και υπεύθυνων πολιτών που διοικούν την ελεύθερη συλλογική βούλησή τους στους νόμους της δημοκρατικής πολιτείας τους»<sup>7</sup>: «οἷά γ' ἂν ἐκάστη πόλει δίκαια καὶ καλὰ δοκῆ, ταῦτα καὶ εἶναι αὐτῆ, ἕως ἂν αὐτὰ νομίζῃ»<sup>8</sup>.

### Η δημοκρατία ως εξελιγμένη φάση πολιτιστικής ωρίμασης

6. Είναι προφανές ότι σε περίπτωση κατά την οποία οι εξ ορισμού χρηστοί και ώριμοι πολίτες διαφωνούν μεταξύ τους, κρίνεται θεμιτό, για την επίλυση της διαφοράς, να υπερισχύει η γνώμη των αριθμητικά περισσότερων από αυτούς. Στη δημοκρατία, οι αντιπαραθέσεις αντιμετωπίζονται ειρηνικά με βάση την αρχή της πλειοψηφίας, που οδηγεί συναινετικά στη διάζευξη «ἢ πείθειν (...) ἢ ποιεῖν»<sup>9</sup>. Όπως γράφει ο Μωρίς Ντυβερζέ στο βιβλίο του *Εισαγωγή στην πολιτική*, μέσω της πολιτικής, και συγκεκριμένα της δημοκρατίας, οι ιστορικά παρωχημένες αιματηρές αντιπαραθέσεις με έπαθλο την επικράτηση και την εξουσία παραχωρούν πλέον τη θέση τους στους ειρηνικούς αγώνες της δημοκρατικής ψηφοφορίας, που αντιπροσωπεύουν μια εξελιγμένη φάση πολιτιστικής ωρίμασης των ανθρώπινων κοινωνιών<sup>10</sup>. Αντιστρέφοντας, λοιπόν, τον αφορισμό του Κλάουζεβιτς, σύμφωνα με τον οποίο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα<sup>11</sup>, θα μπορούσε να πει κανείς ότι πολιτική, και συγκεκριμένα δημοκρατία, είναι η συνέχιση του πολέμου με άλλα --με ειρηνικά-- μέσα.

7. Όπως δηλώνεται από την ετυμολογία της λέξης, που είναι λέξη ελληνική, όπως ελληνικό επίτευγμα είναι άλλωστε και το κορυφαίο πολίτευμα στο οποίο αυτή παραπέμπει, δημοκρατία είναι ο τρόπος διακυβέρνησης, σύμφωνα με τον οποίο το κράτος, δηλαδή η εξουσία, βρίσκεται στα χέρια του δήμου, δηλαδή του λαού. Ο λαός, σύμφωνα με θεσμοθετημένες και αδιάβλητες διαδικασίες, εκλέγει σε τακτά διαστήματα και ελεύθερα τους ηγέτες του, τους υποβάλλει σε έλεγχο για τον τρόπο με τον οποίο ασκούν την εξουσία, απολαμβάνει βασικές ελευθερίες και κατοχυρώνει τα απαραγράφητα δικαιώματά του. Ο Καρλ Πόπερ ορίζει τη δημοκρατία κατ' αντιπαράθεση προς τη δικτατορία και την τυραννία, υπογραμμίζοντας ότι σε καθεστώς δημοκρατίας ο πολίτης έχει τη δυνατότητα να ελέγξει ή και να αποπέμψει τους ηγέτες του χωρίς να προσφύγει στην επανάσταση και την αιματοχυσία<sup>12</sup>. Αυτό, βέβαια, ισχύει στις δυτι-

<sup>5</sup> Για τη σημασία της αιδούς και της δίκης βλ. Κ.Ι. Δεσποτόπουλου, *Μελετήματα πολιτικής φιλοσοφίας*, Β' έκδ., Αθήνα, 1976, σσ. 47-51.

<sup>6</sup> Πλάτ., *Θεαίτ.*, 152, a.

<sup>7</sup> Κυριάκου Κατσιμάνη, *Ανθρωπισμός, δημοκρατία και παιδεία στον πλατωνικό 'Πρωταγόρα'*, in *Αναλύσεις και τομές σε θέματα παιδείας*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1985, σελ. 50.

<sup>8</sup> Πλάτ., *Θεαίτ.* 167 c.

<sup>9</sup> Πλάτ., *Κρίτων*, 52 a.

<sup>10</sup> Maurice Duverger, *Introduction à la politique*, idées/gallimard, Paris, 1964, p. 278: «Ο νόμος της πλειοψηφίας είναι μια μορφή περισσότερο πολιτισμένη --και λιγότερο βίαιη-- του δικαίου του ισχυροτέρου. (...) Έχουμε να διαλέξουμε ανάμεσα στο νόμο του αριθμού και στο νόμο των μυνών και του οπλοπολιβόλου. Το να τοποθετήσουμε τον πρώτο στη θέση του δεύτερου είναι μεγάλη πρόοδος».

<sup>11</sup> C. von Clausewitz, *Σχετικά με τον πόλεμο* (γαλλ. μτφρ. *De la guerre*, Livre VIII, Paris. Éditions de Minuit, également publié dans la collection 10/18, 1965, trad. D. Naville, p. 453).

<sup>12</sup> William Gorton, *Karl Popper: Political Philosophy*, Internet Encyclopedia of Philosophy

κού τύπου δημοκρατίες, όπως διαμορφώθηκαν το 19. και τον 20. αιώνα με την επέκταση του δικαιώματος ψήφου σε όλους ανεξαιρέτως τους ενήλικους πολίτες. Δεδομένου μάλιστα ότι η δημοκρατία δεν είναι απλώς και μόνο μια μορφή διακυβέρνησης αλλά επιπλέον ---αλλά προ πάντων-- είναι υπόθεση ήθους, νοοτροπίας και στάσης ζωής, έσχατη προϋπόθεση και θεμέλιο της δημοκρατίας αποτελεί η εξημέρωση των ηθών και ο εξορθολογισμός της κοινωνικής συμπεριφοράς. Και αντιστρόφως, μια από τις βασικές επιδιώξεις της δημοκρατίας είναι η εξημέρωση των ηθών και ο εξορθολογισμός της κοινωνικής συμπεριφοράς μέσω της παιδείας αλλά προ πάντων μέσω του χρηστού πολιτικού βίου, όσο παράξενο και αν φαίνεται αυτό το τελευταίο, ιδιαίτερα σε μια εποχή απαξίωσης της πολιτικής, όπως η δική μας<sup>13</sup>.

8. Υπάρχουν πολλά είδη δημοκρατίας ανάλογα με τα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία γίνονται οι υποδιαίρεσεις και οι κατατάξεις. Βασικά, πάντως, είδη της είναι η άμεση δημοκρατία και η έμμεση ή αντιπροσωπευτική. Η άμεση δημοκρατία έχει ιστορικά πραγματοποιηθεί στην Αρχαία Ελλάδα και ειδικότερα στην Αθήνα, μια πόλη-κράτος ολιγάνθρωπη και γεωγραφικά περιορισμένη, που παρείχε τη δυνατότητα στους πολίτες της να μετέχουν άμεσα και προσωπικά στα κοινά. Αντίθετα, στα σύγχρονα κράτη με την τεράστια γεωγραφική έκταση και τα εκατομμύρια των πολιτών, εξαιτίας των οποίων η αμεσότητα της καθολικής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων είναι πρακτικά και τεχνικά αδύνατη, οι πολίτες έχουν εκχωρήσει τη διακυβέρνηση των κοινωνιών τους σε εκλεγμένους αντιπροσώπους τους. Αυτό, όμως, μετατρέπει κατά τον Καστοριάδη τις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες σε κοινοβουλευτικές ολιγαρχίες, οι υπήκοοι των οποίων λειτουργούν ως πολίτες μόνο την ημέρα των εκλογών, δηλαδή μια φορά κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια<sup>14</sup>.

### Έννοια και είδη της πολιτειότητας

9. Η αναφορά στους πολίτες μάς οδηγεί εύλογα στην **πολιτειότητα**. Πολιτειότητα (αγγλ. citizenship, γαλλ. citoyenneté) είναι η ιδιότητα του πολίτη και η ανάλυση της ιδιότητας αυτής. Τι είναι, όμως, πολίτης; Σύμφωνα με την Αριστοτέλη, που είχε βέβαια υπόψη του τη δημοκρατία της Αθήνας, για να είναι κανείς πολίτης δεν αρκεί να διαμένει μονίμως σε μια πόλη ούτε να έχει αποκτήσει περιουσία στον τόπο της διαμονής του ούτε καν να μπορεί να καταγγείλει κάποιον πολίτη της πόλης αυτής και να πετύχει στο δικαστήριο την προσωπική δικαίωσή του και την καταδίκη του αντιδίκου του. Αυτά όλα δεν αρκούν για να στοιχειοθετήσουν την ιδιότητα του πολίτη. Πολίτης, σύμφωνα με το φιλόσοφο, είναι όποιος ασκεί το λειτούργημα του δικαστή και ταυτόχρονα ψηφίζει για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων (*«πολίτης δ' άπλως οὐδενί τῶν ἄλλων ὀρίζεται μάλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς»*)<sup>15</sup>. Παρά τις εγγενείς αδυναμίες της, όπως ο αποκλεισμός των γυναικών και των δούλων από το δημόσιο βίο, η δημοκρατία της Αθήνας αποτελούσε υπόδειγμα πολιτικής αμεσότητας, γιατί παρείχε στους πολίτες της τη δυνατότητα να είναι, σύμφωνα με έκφραση προερχόμενη από το Θουκυδίδη, «αυτόνομοι», «αυτόδικοι» και «αυτοτελείς»<sup>16</sup>, δηλαδή να νομοθετούν οι ίδιοι, να δικάζουν οι ίδιοι με βάση τους νόμους που είχαν οι ίδιοι ψηφί-

<sup>13</sup> Για την πολιτική ως πρόθεση και πράξη παιδευτική, βλ. Ε. Π. Παπανούτσου, Πρακτική φιλοσοφία, Δωδώνη, Αθήνα, 1973, σσ. 161-162.

<sup>14</sup> Οι απόψεις του Καστοριάδη για την αθηναϊκή δημοκρατία εκτίθενται στα βιβλία του *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1986 και *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1990, κυρίως σσ. 116-130.

<sup>15</sup> Αριστοτ. *Πολιτικά*, 1275 a 22-23. Για την όλη συζήτηση σχετικά με την ιδιότητα του πολίτη βλ. 1275 a, 7-11, 22-23 και b 17-21.

<sup>16</sup> V, 18, 4-6.



σει και να συμμετέχουν οι ίδιοι άμεσα, με την ψήφο τους, στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Ο Καστοριάδης, τον οποίο αναφέραμε παραπάνω, εξαίρει τους Αρχαίους Αθηναίους ως το υπόδειγμα των θεσμικά ενεργών πολιτών και τους αντιδιαστέλλει εμφατικά από τους ανενεργούς και πολιτικώς αποδυναμωμένους πολίτες των έμμεσων ή αντιπροσωπευτικών δημοκρατιών της εποχής μας<sup>17</sup>.

10. Σχεδόν πάντοτε η ιδιότητα του πολίτη εμπεριέχει ταυτόχρονα και το στοιχείο του αποκλεισμού, κατά το μέτρο που η αναγνώριση ορισμένων ατόμων ως πολιτών συνεπάγεται αυτομάτως ότι υπάρχουν πολλά άλλα άτομα που αυτή την ιδιότητα τη στερούνται. Η πολιτειότητα ποικίλλει από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή. Γενικά, πολίτης είναι το άτομο που ανήκει σε μια χώρα και απολαμβάνει στο πλαίσιο της δικαιώματα, ενώ υπόκειται και σε υποχρεώσεις. Ο πολίτης μπορεί, για παράδειγμα, να ζει και να εργάζεται, να ψηφίζει, να αποκτά περιουσία σε αυτήν και να προστατεύεται από τους νόμους της, ενώ ταυτόχρονα υποχρεώνεται να τηρεί τους κειμένους νόμους, να πληρώνει φόρους και να υπηρετεί στο στρατό. Εννοείται ότι η ισορροπία μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων παραμένει δυσεπίλυτο πρόβλημα.

11. Υπάρχουν διάφορες θεωρήσεις του πολίτη ανάλογα με το κριτήριο που υιοθετείται κάθε φορά, με περισσότερο χαρακτηριστικές τη φιλελεύθερη-άτομοκρατική (liberal-individualist) θεώρηση και την πολιτειακή-δημοκρατική (civic-republican). Σύμφωνα με την πρώτη, εκείνο που προέχει είναι ο σεβασμός του πολίτη ως όντος με κατοχυρωμένα δικαιώματα και αυτονομία, το οποίο επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην υλική του ευμάρεια, επιδεικνύει περιορισμένο ή ελάχιστο ενδιαφέρον για τα κοινά, εκπληρώνει τα καθήκοντά του απέναντι στο κράτος (τήρηση νόμων, καταβολή φόρων, σεβασμός στρατιωτικών υποχρεώσεων) και, ως αντάλλαγμα, περιμένει από αυτό να λειτουργήσει απλώς σαν ένα είδος «νυχτοφύλακα» που θα του παρέχει ασφάλεια και προστασία. Αντίθετα, σύμφωνα με τη δεύτερη θεώρηση, αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία σε μια διαφορετική εκδοχή της πολιτειότητας, που συνεπάγεται υπέρβαση της παθητικής συμπεριφοράς. Αυτό σημαίνει ότι ο έμμεσος χαρακτήρας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αντισταθμίζεται με το έμπρακτο ενδιαφέρον για τις κυβερνητικές δραστηριότητες αν όχι και την ενεργό εμπλοκή του πολίτη σ' αυτές. Παράλληλα, η δεύτερη αυτή θεώρηση προβλέπει αυξημένη κρατική παρεμβατικότητα, δηλαδή συστηματική ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους στα κοινωνικά δρώμενα, οπότε η ενεργοποίηση των πολιτών και η δημοκρατική διακυβέρνηση αλληλεπιδρούν και αλληλεξαρτώνται.

### Πολιτειότητα, εθνικότητα και πατριωτισμός

12. Ο όρος πολιτειότητα χρησιμοποιείται πολύ συχνά ως ταυτόσημος με τον όρο **εθνικότητα**. Η ταύτιση υποδηλώνει ότι οι πολίτες αποτελούν μέλη ενός έθνους που είναι συνώνυμο του κράτους. Ωστόσο οι δύο έννοιες –πολιτειότητα και εθνικότητα– μολονότι συγγενεύουν, τέμνονται και σε σημαντικό βαθμό επικαλύπτονται, δε συμπίπτουν πάντοτε και υποχρεωτικά, δεδομένου άλλωστε ότι τα αμιγώς εθνικά κράτη αποτελούν σήμερα τη μειοψηφία. Οπότε η πολιτειότητα είναι ο ευρύς εκείνος δεσμός, ο οποίος, στο εσωτερικό ενός κράτους, ενώνει τους πολίτες ως ίσους και τους υπάγει ως σύνολο και χωρίς διακρίσεις στην κρατική οντότητα που συχνά, *sensu lato*, την ονομάζουμε έθνος. Τι είναι όμως **έθνος**; Το έθνος είναι έννοια κοινωνική αλλά και ιστορική. Προσδιορίζεται ως ένα σύνολο ανθρώπων, οι οποίοι ζουν στον ίδιο τόπο,

<sup>17</sup> Υποσημ. 14 και Κυριάκου Κατσιμάνη, *Από το πάθος για τα κοινά στο πρόταγμα της αυτονομίας. Ο Καστοριάδης και η δημοκρατία της Αθήνας*, Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, 53/2001, σσ. 145-162

μιλούν την ίδια γλώσσα, χαρακτηρίζονται από πολιτιστική ιδιοπροσωπία και πολύ συχνά εμφορούνται από την ίδια θρησκευτική πίστη. Εκείνο, όμως, που διαπερνά συναισθηματικά ένα έθνος και συμβάλλει στη συσπείρωση και τη συνοχή του είναι η διάχυτη στα μέλη του ιστορική συνείδηση που προβάλλεται στο μέλλον ως ενιαία βούληση, για κοινό, ελεύθερο και δημιουργικό βίο. Αυτή η συναισθηματική συσπείρωση λόγω της ενιαίας ιστορικής συνείδησης κάνει τα μέλη μιας εθνότητας να αισθάνονται συνδεδεμένα με τον εθνικό κορμό της πατρίδας ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία, λόγω της διασποράς τους σε άλλα κράτη, έχουν γίνει πλέον πολίτες και έχουν αποκτήσει την «εθνικότητα» των κρατών υποδοχής.

13. Εθνικότητα, λοιπόν, είναι η συνείδηση της ένταξης σε ένα έθνος, καθώς και η διαφύλαξη και η ενίσχυση αυτής της συνείδησης. Συγγενής προς την έννοια του έθνους είναι η έννοια της πατρίδας, που νοείται ως χώρα των «πατέρων», των προγόνων. Και **πατριωτισμός** είναι η αγάπη του πολίτη για την πατρίδα, η προσωπική ταύτισή του με αυτήν, η έγνοια του για την προκοπή της και η προθυμία του να την υπηρέτησε ή ακόμη και να θυσιαστεί για χάρη της, προκειμένου να την υπερασπιστεί. Ωστόσο, η ένταση και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του πατριωτισμού ποικίλλουν ανάλογα με τις εποχές και τα ιστορικά δεδομένα. Ιδού ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

14. Ο πατριωτισμός αναρριπίζεται και καταυγάζει κατά τη διάρκεια πολεμικών αναμετρήσεων, τότε που η ήττα και η νίκη, η καταστροφή και ο θρίαμβος, παραμένουν ανοιχτή δυνατότητα στα πεδία των μαχών, όπου διακυβεύονται η τιμή και η ελευθερία ενός λαού, καθώς και η εδαφική ακεραιότητα μιας χώρας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αισχύλου, που βίωσε έντονα τον πατριωτισμό στο Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα, για να προσπαθήσει στη συνέχεια, με το έργο του «Πέρσες», να εξηγήσει με ποιο τρόπο η μικρή Ελλάδα, υπό την ηγεσία των Αθηναίων, κατόρθωσε να κατατροπώσει μια πανίσχυρη αυτοκρατορία όπως η περσική. Αν, όμως, ο πατριωτισμός δικαιώνεται σε περιπτώσεις εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ή αντίστασης σε εχθρική εισβολή, χάνει την ηθικόπολιτική νομιμοποίηση του όταν εκτρέπεται σε εγκληματικές ενέργειες εναντίον άλλων λαών, οι οποίες συνεπάγονται καταπάτηση διεθνών συνθηκών με ταυτόχρονη καταρράκωση θεμελιωδών ανθρωπίνων και δημοκρατικών αξιών. Κατά τα άλλα, ο πατριωτισμός πρέπει να αντιμετωπιστεί εντελώς διαφορετικά σε περίπτωση εμφύλιας σύρραξης. Η επίκλησή του από τις παρατάξεις που αντιμάχονται η μία την άλλη προκαλεί έξαψη των παθών και οδηγεί τον αδελφοκτόνο αλληλοσπαραγμό στο αποκορύφωμά του. Ο αληθινός πατριωτισμός επί του προκειμένου διοχετεύεται στην προσπάθεια να κατευνασθούν οι αντιθέσεις, να επιλυθούν ειρηνικά οι διαφορές και να επιτευχθεί τελικά η εθνική συμφιλίωση. Επιπλέον, εφόσον υπάρχει παγίωση των δημοκρατικών θεσμών, κοινωνική ειρήνη και διεθνής ασφάλεια, ο αληθινός πατριωτισμός τρέπεται προς άλλη κατεύθυνση, με την έννοια ότι εκδηλώνεται ως αγώνας για πολιτιστική δημιουργία, οικονομική πρόοδο, κοινωνική δικαιοσύνη, και εθνική αναγέννηση. Και, βέβαια, ο αληθινός πατριωτισμός δεν εκδηλώνεται ως διαιώνιση της συνθηματολογικής ρητορείας και δεν επιδίδεται στην κεφαλαιοποίηση των όποιων δημοκρατικών δαφνών για την επίτευξη πολιτικής επιρροής ή για το χτίσιμο επαγγελματικής καριέρας. Ούτε, ασφαλώς, έχει την παραμικρή σχέση ο αληθινός πατριωτισμός με τον προκλητικό και αδιαφανή πλουτισμό, την καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, τη συστηματική φοροδιαφυγή ή την απομύζηση των τραπεζών με τη μορφή σκανδαλωδών δανείων<sup>18</sup>.

<sup>18</sup> Πρβλ. το ενδιαφέρον άρθρο του Τάκη Θεοδωρόπουλου, *Ο νέος πατριωτισμός*, Η Καθημερινή, 18/12/2014.

### Αναθεωρήσεις και αμφισβητήσεις

15. Από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα και ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες του, προέκυψαν ορισμένα καινούργια δεδομένα που οδήγησαν σε επανεξέταση παγιωμένων αντιλήψεων και ιδεών. Ας περιοριστούμε σε ορισμένες χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

15.1. Η εκατόμβη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου και οι θηριωδίες που συνδέθηκαν με αυτήν θα γεμίσουν με τεράστιες ενοχές όσους τις προκάλεσαν ή τις ανέχτηκαν και θα δρομολογήσουν διεθνείς αντιδράσεις με σκοπό τη αποτροπή της επανάληψής στο μέλλον παρόμοιων εφιαλτικών καταστάσεων.

15.2. Η ανθρωπιστική έγνοια για τους απανταχού της γης αναξιοπαθούντας σε συνδυασμό με την επίγνωση ότι μεγάλο μέρος της ευθύνης για την κατάστασή τους το φέρει η ανεπτυγμένη Δύση, θα ωθήσει τις προηγμένες κοινωνίες της Ευρώπης και των ΗΠΑ να επιδείξουν προς αυτούς ανοχή και να προβούν σε σημαντικές παραχωρήσεις.

15.3. Η παγκοσμιοποίηση και η λεγόμενη Νέα Τάξη, οι οποίες αναδύθηκαν στο ιστορικό προσκήνιο μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, θα προκαλέσουν διεθνώς σημαντικές αλλαγές που θα επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό κυρίαρχες πολιτικό-κοινωνικές αντιλήψεις.

16. Συγκεκριμένα, με πρωτοπόρους πολλούς ευαισθητοποιημένους φιλοσόφους και διανοουμένους, διαμορφώνονται στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης οι ακόλουθες τάσεις:

16. 1. Να παραχωρείται η ιδιότητα του πολίτη σε ολοένα και περισσότερους μετανάστες, ώστε να αντιμετωπιστεί σε κάποιο μικρό, έστω, βαθμό η ανθρωπιστική κρίση που σοβεί στις χώρες προέλευσής τους, να επιτευχθεί μια στοιχειωδώς δικαιότερη κατανομή του διεθνούς πλούτου και να ανακουφιστούν οι ένοχες συνειδήσεις των πάλαι ποτέ αποικιοκρατών για τα δεινά που επισώρευσαν με την πολιτική τους στον «τρίτο κόσμο».

16. 2. Να εγκαταλείπεται η έννοια του πατριωτισμού με την παραδοσιακή μορφή του και να αντικαθίσταται από διαφορετικές ή και διαμετρικώς αντίθετες μεταξύ τους αντιλήψεις. Οι αντιλήψεις αυτές κυμαίνονται από την καταγγελία του πατριωτισμού ως ιδεοληψίας ανόητης και ταυτόχρονα επικίνδυνης για τη διεθνή ειρήνη (Λέων Τολστόι) έως την πεποίθηση ότι ο πατριωτισμός, με τη μορφή της προσήλωσης στην κοινότητα στην οποία διαβιώνει κανείς, είναι η βασική προϋπόθεση για τη σύλληψη και τη συνειδητοποίηση αξιών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων όχι μόνο σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο (Άλασνταιρ Μάκιντάιρ). Δε λείπουν ωστόσο και οι ενδιάμεσες προσεγγίσεις: όπως η εμπέδωση των ηθικών αξιών στο εσωτερικό της χώρας αλλά και η ταυτόχρονη προώθησή τους εκτός συνόρων, με την έμπρακτη εκδήλωση φροντίδας για τους αναξιοπαθούντας και αλληλεγγύης προς τους άλλους λαούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πολιτική διάσταση του πατριωτισμού, ο «συνταγματικός» πατριωτισμός, που στρέφεται προς την παγίωση των δημοκρατικών θεσμών, την κατοχύρωση της ισότητας μεταξύ όλων των πολιτών, την ευρωπαϊκή ενσωμάτωση των ετερογενών ομάδων και την καταπολέμηση του σφωβινισμού (Χάμπερμας)<sup>19</sup>.

<sup>19</sup> Για την αναλυτική συζήτηση επί του όλου θέματος και τη σχετική μπορεί να ανατρέξει κανείς στο ακόλουθο άρθρο: Primoratz, Igor, *Patriotism*, «The Stanford Encyclopedia of Philosophy»

16. 3. Να στιγματίζεται –και ορθώς-- ο εθνικισμός, επειδή ακουμπά σε φυλετικά κριτήρια και ευνοεί το σωβινισμό, που εκδηλώνεται ως εχθρότητα εναντίον των άλλων λαών. Ταυτόχρονα, όμως, υποβαθμίζεται και απαξιώνεται η επίγνωση του κοινού ιστορικού παρελθόντος, η ενιαία πολιτιστική κληρονομιά και η περιφρούρηση της ιδιοπροσωπίας ενός λαού, δηλαδή παραμερίζεται οτιδήποτε συγκροτεί την εθνική του συνείδηση, την εθνικότητά του, η οποία κατά λάθος ή εκ του πονηρού συγχέεται με τον εθνικισμό. Στη θέση την εθνικής συνείδησης τοποθετείται πλέον η εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών, η προσήλωση στους κειμένους νόμους, η πολυπολιτισμικότητα και ο σεβασμός των ανθρώπινων δικαιωμάτων, που στοιχειοθετούν την καλώς εννοούμενη ταυτότητα του σώματος των πολιτών<sup>20</sup>. Από την Ευρωπαϊκή Ένωση προωθείται μάλιστα μια ευρύτερη πολιτειότητα, δηλαδή μια υπερκείμενη πολιτική συνείδηση, που υπερβαίνει την προσήλωση στις επιμέρους πατρίδες και ανάγεται στην ενιαία πατρίδα-Ευρώπη.

### **Εθνικότητα ή πολυπολιτισμικότητα;**

17. Στις παραπάνω θεωρήσεις είναι δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς την ευγένεια των προθέσεων, οι οποίες κατατείνουν στο να προσαρμοσθούν οι ιδέες και οι αντιλήψεις μας στις εξελίξεις που υπαγορεύονται από τα μεταβαλλόμενα ιστορικά δεδομένα. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει ένας διάχυτος σκεπτικισμός που οδηγεί σε ορισμένα εύλογα ερωτήματα: τι απομένει από την ταυτότητα ενός λαού, όταν υποβαθμίζονται το ένα μετά το άλλο τα στοιχεία της ιδιοπροσωπίας του --γλώσσα, ιστορική συνείδηση, πολιτιστική κληρονομιά και θρησκευτική πίστη-- και στη θέση τους τοποθετούνται αφηρημένες κοινές ιδιότητες πολιτικό-κοινωνικού χαρακτήρα, που είναι στην ουσία παρακολουθήματα της πολυπολιτισμικότητας; Και πώς θα μπορούσαν τα μέλη ενός ετερόκλιτου και ανομοιογενούς σώματος πολιτών --τα μέλη μιας πολυπολιτισμικής πανσπερμίας-- να ξεπεράσουν την αυτοεγκατάλειψή τους στην κοινωνική εσωστρέφεια και την ατομοκρατική απάθεια, ώστε να ενδιαφερθούν για τα πολιτικά δρώμενα και μάλιστα να συμμετάσχουν σε αυτά κατά τρόπο ενεργό;

18. Υπάρχει, όμως, και κάτι άλλο. Μια κοινότητα πολιτών επιβιώνει κατά το μέτρο που διατηρεί την πολιτιστική της συνέχεια και ταυτότητα. Αν, λοιπόν, δεχόμαστε τον περιώνυμο αφορισμό του Ισοκράτη, σύμφωνα με τον οποίο πρέπει «*Έλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας (...) μετέχοντας*»<sup>21</sup>, αντιλαμβάνεται κανείς ότι στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής πλημμυρίδας η «ελληνική παιδείσις», σε ένα ορατό βάθος χρόνου, θα μπορούσε δυνητικά να περιοριστεί ή και να εκλείψει. Οπότε φαντάζεται κανείς τι θα συνεπαγόταν αυτό, μακροπρόθεσμα, για την ίδια την ιστορική επιβίωση του ελληνισμού ως εθνότητας και μάλιστα στην ίδια την ιστορική του κοιτίδα. Συνειδητοποιεί άραγε ο ελληνισμός τι θα σήμαινε γι' αυτόν μια τέτοια εξέλιξη; Και είναι άραγε έτοιμος να ενδώσει και να την αποδεχτεί;; Και αν δεν είναι, τότε ανακύπτει ένα καταλυτικό ερώτημα: πότε και από ποιους ρωτήθηκε ο ελληνισμός αν συναινεί στην εγκαθίδρυση και την επιβολή της πολυπολιτισμικότητας;

19. Ορισμένοι, βέβαια, ισχυρίζονται ότι η πολυπολιτισμικότητα επιβάλλεται από την

<sup>20</sup> Εκτεταμένη ανάλυση του θέματος και πλούσια βιβλιογραφία υπάρχει στο άρθρο: Leydet, Dominique, *Citizenship*. «The Stanford Encyclopedia of Philosophy».

<sup>21</sup> *Παναγυρικός*, 50,1-8.



Ίδια τη φορά των ιστορικών εξελίξεων. Πρόκειται, στην πραγματικότητα για ένα ισοπεδωτικό επιχείρημα. Υπάρχουν λαοί που δε βαρύνονται ιστορικά με θηριωδίες και παραγωγή ολοκαυτωμάτων, που δεν υπήρξαν ποτέ αποικιοκράτες και που δεν προέκυψαν από τη μαζική συρροή μεταναστών σε έναν νέο κόσμο ούτε συσπειρώθηκαν γύρω από την ιδέα ότι όλα ξεκινούν από τους ίδιους λόγω της οικονομικής τους υπεροχής και της πολιτικοστρατιωτικής τους παντοδυναμίας. Πρόκειται για λαούς, που, ενώ δεν εμπίπτουν σε καμιά από τις παραπάνω περιπτώσεις, έχουν ταυτόχρονα «καταδικαστεί» από την Ιστορία να συμβιώνουν με γείτονες επίβουλους, επιθετικούς, διαστρεβλωτές της ιστορικής αλήθειας ή εκτροφείς επεκτατικών αλτρωτισμών. Αυτοί, λοιπόν, οι λαοί, στους οποίους συγκαταριθμείται και ο ελληνικός, δεν έχουν κανένα λόγο να αναμείλουν παιάνες σε πατριδο- και εθνο-αποδομητικές ιδεοληψίες, εμμονές και μεθοδεύσεις ούτε να «γκρεμίσουν τα τείχη», για να υποδεχτούν το επείσακτο ιδεολόγημα της πολυπολιτισμικότητας, η οποία έχει αποδεδειγμένα οδηγηθεί σε αδιέξοδο<sup>22</sup> ακόμη και στις χώρες με τη μεγαλύτερη ανεκτικότητα απέναντί της<sup>23</sup>. Αντίθετα, οι λαοί αυτοί έχουν κάθε λόγο να περιφρουρούν ό,τι καλύτερο διαθέτουν – το ανεκτίμητο ιστορικό «βίος τους», την πολιτιστική τους παρακαταθήκη. Έχουν δηλαδή κάθε λόγο να προσέχουν ως κόρην οφθαλμού την εθνική τους ταυτότητα και ιδιοπροσωπία.

20. Επομένως, η τόνωση της εθνικής συνείδησης, η εθνικότητα ή ο «εθνισμός» όπως τον αποκαλούσε ο Δελμούζος (και όχι ο εθνικισμός, που είναι κάτι σαφώς διαφορετικό!<sup>24</sup>), φέρνει στην επιφάνεια και αξιοποιεί τα ευγενέστερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα λαό. Ιδιαίτερα σε γεωπολιτικά ευαίσθητες περιοχές του πλανήτη και μάλιστα σε ταραγμένες περιόδους, όπως η σημερινή, η εθνική συνείδηση και η πολιτιστική ιδιοπροσωπία είναι οι παράγοντες που περισσότερο από οτιδήποτε άλλο συγκροτούν και συγκρατούν ένα λαό<sup>25</sup>, δηλαδή επιβεβαιώνουν την ιδιαιτερότητά του, τον συνέχουν, τον θωρακίζουν, τον προστατεύουν και τον οπλίζουν με την απαραίτητη δύναμη, ώστε να συνεχίσει την ιστορική του πορεία. Είναι αυτονόητο ότι, ταυτόχρονα, ο λαός αυτός οφείλει να βαθαίνει και να στερεώνει τους δημοκρατικούς θεσμούς στο εσωτερικό της χώρας του, να προωθεί τη φιλία και τη συνεργασία με τους άλλους λαούς και να σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επιπλέον, οφείλει να απομονώνει τον εθνικισμό, που αποτελεί μια παρεκβατική μορφή, δηλαδή μια διαστρεβλωμένη

<sup>22</sup> Ο Βρετανός πρωθυπουργός εκτίμησε ότι η «ανεκτικότητα» απέναντι σ' εκείνους που απορρίπτουν τις αξίες της Δύσης, απέτυχε». «Με το πολυπολιτισμικό μοντέλο που υιοθέτησε το κράτος, ενθαρρύνουμε διαφορετικές κουλτούρες να ζουν χωριστά η μία από την άλλη», είπε ο Κάμερον, κάτι που οδήγησε, σύμφωνα με τον ίδιο, σε μια απώλεια ταυτότητας στη Βρετανία, η οποία με τη σειρά της ώθησε νεαρούς μουσουλμάνους να στραφούν σε μια εξτρεμιστική ιδεολογία. «Αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε αυτή την απειλή, πιστεύω πως είναι καιρός να γυρίσουμε σελίδα στις αποτυχημένες πολιτικές του παρελθόντος», τόνισε. Σε ανάλογο μήκος κύματος εξέπεμψε το μήνυμά της για το ίδιο θέμα η Γερμανίδα καγκελάρια Μέρκελ (Τμήμα ειδήσεων Defencenet, --

<http://www.defencenet.gr/defence/o/17340> και tvxs, 28/7/2011 και <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=248686>).

<sup>23</sup> Είναι χαρακτηριστικό το ότι μια σχολική μονάδα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην αγγλική ύπαιθρο πήρε κατά την αξιολόγησή της χαμηλό βαθμό, επειδή υστερούσε σε πολυπολιτισμικότητα, με αποτέλεσμα να χαρακτηριστεί «too English» (!) («Metro», Πέμπτη, 20 Νοεμβρίου 2014).

<sup>24</sup> «Ο ανθρωπισμός είναι αντίθετος προς τον εθνικισμό και τις συνέπειές του, όχι όμως με τον εθνισμό. Ο πρώτος τυφλώνει και τείνει να εξαφανίζει βασικές ανθρωπιστικές αξίες... Αντίθετα, ο εθνισμός κρατώντας την εσωτερική συνοχή των ατόμων και ομάδων που ανήκουν σε ένα έθνος μπορεί... να οδηγήσει σε γόνιμη συνεργασία, άμιλλα... χωρίς να καταπιέζει κανέναν», Αλ. Δελμούζου, *Μελέτες και Πάρεργα*, Α' 33 (μελέτη «περί ανθρωπισμού»), in Φ. Κ. Βώρου, *Εθνισμός και Εθνικισμός: (έννοιες συγγενείς ή ασυμβίβαστες; Τυχαία ή συνειδητή σύγχυση στη χρήση τους;)*. Voros.gr.

<sup>25</sup> Βλ. Παναγιώτη Ήφαιστου, *Ε. Ε: τεχνοκρατική ή εθνοκρατοκεντρική δομή;*, «Έθνος της Κυριακής», 24.7.2011.

εκδοχή της εθνικότητας, γιατί με τη ρητορεία του εκτρέφει φανατισμούς και μισαλλοδοξίες, δηλητηριάζει το πολιτικό κλίμα και υπονομεύει τις ειρηνικές σχέσεις σε διεθνές επίπεδο.

### Η αποστολή της εκπαίδευσης

21. Ο ρόλος της **εκπαίδευσης** είναι σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση των επιλογών της πολιτικής ηγεσίας και των γενικότερων προσανατολισμών της κοινωνίας. Μόνο εφόσον θα έχουν διευκρινιστεί οι ιδέες και θα έχει διαμορφωθεί η συνακόλουθη βούληση θα ανατεθεί, κατά κάποιον τρόπο, στο θεσμό της εκπαίδευσης η τιμή και η ευθύνη να διαμορφώσει «μετά λόγου γνώσεως» τους νέους ανθρώπους σύμφωνα με τις επιλογές της κοινωνίας, όπως αυτές συγκεκριμενοποιούνται από τις δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις.

22. Αποστολή της εκπαίδευσης είναι, στη προκειμένη περίπτωση, όχι μόνο να προσφέρει ενημέρωση, να μεταδώσει ιδέες και να ενσταλάξει αξίες πολιτικοκοινωνικού περιεχομένου στους νέους ανθρώπους, αλλά και –προ πάντων!-- να τους εμπνεύσει τις σωστές εκείνες επιλογές και στάσεις ζωής, με τις οποίες η πολιτειότητα, η δημοκρατία και ο πατριωτισμός θα μετατραπούν για τις κοινωνίες και τους λαούς από απλές, τετριμμένες λέξεις σε δυναμογόνους παράγοντες προόδου και αναγέννησης. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί όχι μόνο με τη διδασκαλία αλλά και με την όλη σχολική ζωή. Οι νέοι άνθρωποι πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η δημοκρατία, για παράδειγμα, είναι ένα πολίτευμα ευαίσθητο, που θα απαιτήσει από τους ίδιους να την επιβεβαιώνουν, να την καταφάσκουν και να τη στερεώνουν έμπρακτα, καθημερινά και δια βίου με το σεβασμό των νόμων, την τήρηση του μέτρου, την καταπολέμηση του φανατισμού, τον καλόπιστο διάλογο, την αποδοχή των δικαιωμάτων του άλλου και την προσήλωση στις συναινετικές διαδικασίες. Ότι η ιδιότητα του πολίτη, η «πολιτειότητα», δε συνάδει με την απάθεια και την προσχώρηση σε σιωπηρές πλειοψηφίες, αλλά επιτάσσει την άσκηση της παρρησίας, την ενεργό συμμετοχή σε συλλογικές διαδικασίες και την έμπρακτη εκδήλωση ενδιαφέροντος για τα κοινά. Βαρυσήμαντα είναι άλλωστε τα μηνύματα της ελληνικής αρχαιότητας, σύμφωνα με τα οποία ο πολιτικός αδιάφορος χαρακτηριζόταν «αχρείος», δηλαδή άχρηστος<sup>26</sup>, ενώ ο πολιτικός «ουδέτερος» λόγω δειλίας ή καιροσκοπισμού στιγματιζόταν ως «άτιμος», δηλαδή έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα<sup>27</sup>. Και, τέλος, πρέπει οι νέοι να συνειδητοποιήσουν ότι ο πατριωτισμός δεν μπορεί ούτε να αποτελεί επάγγελμα ούτε να χρησιμοποιείται ως άλλοθι προς ίδιον όφελος, αλλά κάθε φορά πρέπει, ανάλογα με τα δεδομένα και τις περιστάσεις, να συγκεκριμενοποιείται ως ουσιαστική προσφορά στην κοινωνία, το λαό και το έθνος.

23. Τελευταίο, κοινοτοπικό αλλά, κατά τη γνώμη μου, πολύ σημαντικό είναι το ότι σε περιόδους βαθιάς ηθικής και πολιτικής κρίσης οι λέξεις χάνουν τη σημασία τους. Όχι μόνο με τη διαστρέβλωση του νοηματικού περιεχομένου τους αλλά και με άλλους, περισσότερο κομψούς τρόπους, που, όμως, οδηγούν τελικά στο ίδιο αποτέλεσμα. Τέτοιος τρόπος είναι η γενίκευση της χρήσης ενός ελκυστικού όρου με σκοπό τη δημιουργία θετικών συνειρμών ή ενός αποκρουστικού όρου με σκοπό το στιγματισμό και την απαξίωση. Δεδομένου ότι, για παράδειγμα, ο όρος δημοκρατία ασκεί ακατανίκητη έλξη στις κοινωνίες και στους λαούς, είναι έκδηλη η τάση να γενικευτεί η χρήση

<sup>26</sup> Ο χαρακτηρισμός προέρχεται από τον *Επιτάφιο* του Περικλή (Θουκ. II, 40, 2, 3-5).

<sup>27</sup> Σύμφωνα με νόμο που εισήγαγε ο Σόλων, όπως αναφέρεται στην *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη, 8,5,1-6.

του ακόμη και σε περιπτώσεις καθεστώτων που, ενώ αυτοπροσδιορίζονται ως δημοκρατικά, στην ουσία είναι σαφώς ολιγαρχικά ή και ολοκληρωτικά. Γενικότερα, η σημασιολογική διαστρέβλωση προωθείται με την εισαγωγή λέξεων που χρησιμοποιούνται κατά κόρον, χωρίς όμως να έχει προσδιοριστεί επακριβώς το νοηματικό περιεχόμενό τους, κάτι που δεν είναι, βέβαια, καθόλου τυχαίο<sup>28</sup>. Ο Θουκυδίδης επισημαίνει επιγραμματικά τις στρεβλωτικές επιπτώσεις της ηθικοπολιτικής κρίσης στη χρήση της γλώσσας: «*καὶ τὴν εἰωθυίαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιοσίᾳ*»<sup>29</sup> --- άλλαξαν την καθιερωμένη σημασία των λέξεων ανάλογα με το πώς τους συνέφερε. Για το λόγο ακριβώς αυτό, στον πολιτικοκοινωνικό χώρο, έχει μεγάλη σημασία να ασκηθούν οι μαθητές και οι φοιτητές στον έλεγχο της ορθής σημασίας των λέξεων και στην επίμονη ανάλυση των εννοιών. Είναι ο καλύτερος τρόπος να οπλιστούν με ευθυκρισία, ώστε να ενισχύσουν τις αντιστάσεις τους ενάντια στην αποπροσανατολιστική ρητορεία και τη σύγχυση με τις οποίες μας κατακλύζει η ταραγμένη και αλλοπρόσαλλη εποχή μας.

---

<sup>28</sup> Πρβλ. Κυριάκου Κατσιμάνη, *Η πολιτική ορθότητα ως απειλή*, Φιλοσοφία και Παιδεία, έτος 19<sup>ο</sup>, τεύχος 65, Ιούνιος-Δεκέμβριος 2013, σσ. 4-6.

<sup>29</sup> III, 82, 4, 1-2.